

Cesty a dilemata jugoslávské sociologie

(Zpráva přednesená na mezinárodní poradě
redaktorů sociologických časopisů ve dnech
14.—16. prosince 1967)

ZAGORKA PEŠIČOVÁ-GOLUBOVIČOVÁ

Bělehrad, Jugoslávie

Důkladné analýzy pojetí a názorů, s nimiž se setkáváme mezi jugoslávskými sociology, ukazují, že na podstatné otázky sociologie jako vědy existuje velký počet různých odpovědí jak po stránce orientace, tak i po stránce obsahové. To je důvodem k domněnce, že se naše sociologie stále pokouší najít své místo ve společnosti i ve společenských vědách. Tyto rozdíly v názorech a velký počet vytyčených otázek nicméně potvrzují, že neexistují dilemata pokud jde o to, zda je sociologie něčím, co má svůj *raison d'être* v socialistické společnosti.

Souhlasíme s Rudi Supkem v tom, že jugoslávská sociologie se dnes střetává na prvním místě s problémem, jakou sociologii naše společnost potřebuje. (R. Supek, *Sociologie a socialismus*, s. 7.) Přes pozitivistický kurs, který spoutal kritické vědomí a který mění vědu v servis vybavený současnou technikou pro shromažďování empirických faktů, se domníváme, že podstata marxistické sociologie spočívá v její připravenosti vytyčit i druhou otázku — jaká je naše společenská skutečnost a jak existující skutečnost může být kriticky překonána.

V dalším se pokusím ukázat, jak jugoslávští sociologové chápou marxistickou sociologii a jakou sociologii (nebo sociologie) se snaží vybudovat. Nehledě k tomu, že u nás poválečný rozvoj sociologického myšlení vyšel z otázky vztahu historického materialismu a marxistické sociologie, je možno s jistotou tvrdit, že nikdy nebylo všeobecně přijato mínění, že by mohla tato otázka být řešena na základě rozdělení sociologie na „buržoazní“ a „marxistickou“. To ale neznamená, že podobné názory v naší sociologické literatuře neexistovaly. A nejen to: sledujeme-li vznik těchto názorů v určitém časovém

období (kupř. deseti let), lze pozorovat, že se ve většině případů jejich přívrženci i dnes drží svých názorů, skrývajíce je někdy pod různými modifikacemi.

Přece však u nás existuje směr, ve skutečnosti nepříliš silný a dnes již bez vlivu, který ztotožňuje sociologii s historickým materialismem a který proto celou sociologii redukuje na několik problémů a principů historického materialismu. Ignoruje závažné a důležité problémy, o nichž pojednávali na jedné straně Marx, Lukáč, R. Luxemburgová, A. Gramsci, A. Labriola a jiní marxisté ve svých sociologických analýzách, a na druhé straně bohatá literatura, která vznikala mimo rámec marxismu a vyzdvihovala některé aspekty společenské činnosti, jež marxistická teorie neanalyzovala. Proto jistý počet sociologů stále zůstává u schematických představ o lidské společnosti a redukuje všechny problémy buď na problém společensko-ekonomických formací nebo na otázku vztahu základny a nadstavby, a tak zachovává model, který nelze v analýzách komplikujících se vztahů v soudobé společnosti použít.

Jedna část sociologů projevuje ochotu udělat krok vpřed, avšak zůstává při kompromisech a eklektických kombinacích. Tito sociologové buď uvádějí do sociologie některé problémy, o nichž pojednává západní sociologie,¹ anebo spolu s historickým materialismem vysvětlují jen konkrétní metody a způsoby empirického projevu.² Avšak někteří sociologové vidí pokrok v prostém odmítání nevyřešených teoretických problémů a nacházejí podporu na pevné půdě empirických výzkumů.³ Druzí se snaží o kompromis mezi antropologickou orientací Marxe v jeho prvních pracích a sociologismem vyplývajícím z jednostranného výkladu některých

¹ Tak postupuje O. Mendić v knize *Úvod u opću sociologiju*, (*Úvod do obecné sociologie* — 1962), když k historickému materialismu přidává výklad o společenských skupinách, přičemž neuvádí, jakým způsobem z pracovní koncepce vyplývá teorie skupin.

² *Sociologija* (1959) I. Goričara. K historickému materialismu se přidává jen metoda a technika empirického výzkumu.

³ Takováto orientace je charakteristická pro velký počet sociologů v různých institucích.

textů díla *Ke kritice politické ekonomie*.⁴ Další opouštějí oblast obecných teoretických pojednání, pokoušejí se „rozvinout“ jugoslávskou sociologii a nekriticky přitom používají modelu západní sociologie.⁵ Nakonec je třeba se zmínit ještě o jednom směru, který se začal projevovat v posledních letech a který vytyčuje tyto požadavky: za první — důkladné studium Marxe, a za druhé — všestrannější využívání odkazů marxistické sociologie, přičemž se vrací k některým zapomenutým marxistům. Snaží se najít v Marxově odkazu základ pro vybudování sociologie. Stoupenci tohoto kursu předpokládají, že je nutno kriticky studovat i západní sociologii a využít jejích výsledků, které by mohly obohatit marxistickou koncepci. Avšak tento směr se neprojevuje jen v jedné skupině, takže i zde je možno pozorovat různá zaměření.

U nás dnes převládá názor, že ve společenských vědách historický materialismus představuje teoretický a metodologický přístup. Avšak i takovéto pojetí se projevuje dvojím způsobem. Podle prvního jsou principy historického materialismu — tak, jak jsou uvedeny v učebnicích historického materialismu — jako teoretický a metodologický přístup pro sociologii dostačující a je třeba rozvíjet jen empirickou sociologii. Podle druhého je třeba přezkoumat a hlouběji analyzovat principy materialistického pojetí dějin, protože jen pak mohou být základnou pro rozvoj sociologie jako vědy. Tento druhý názor je dosud převážně teoretickým postulátem a ne praktickým zpracováním koherentní teoretické koncepce.

Proto existují některé rozdíly mezi úrovní rozvoje teoretického a metodologického přístupu a principy a výsledky rozvoje konkrétních problémů sociologie. Zatímco v prvním případě nebylo systematicky formulovaných řešení, v rozvoji některých jiných sociologických problémů jsou výsledky patrné. Zmíníme se jen o některých z nich, které se týkají určitých sociologických otázek, jež bezpochyby svědčí o tvůrčím přístupu jak k dědictví Marxe, tak i k zvládnutí současné sociologie na Západě: 1. Pokusy překonat schematickou a zjednodušenou společenskou

strukturu a nalézt vhodný model, pomocí něhož by bylo možno vysvětlit složitý uzel elementů a vztahů zakotvených v základech společnosti; k tomu je třeba přiřadit první skrovné pokusy o vybudování modelu, jehož pomocí bylo by možno vysvětlit strukturu socialistické společnosti. 2. Pokusy o vybudování základny dialektického pojetí společnosti — jako protiváhy k zdůrazněnému sociologismu soudobé sociologie na Západě a implikacím sociologismu v donedávna převládajícím výkladu historického materialismu —, které do středu pozornosti staví problém vztahu člověk-společnost (ve spojitosti s tím je vytyčena celá řada otázek, jejichž rozбором se zabývala sociologicky zaměřená sociologie). 3. Rozbor otázky vztahu ideologie a sociologie, jenž pomáhal osvobodit naši sociologii od závislosti na ideologii a politice, které proto již nejsou konečnými arbitry ve vědě a nemají rozhodující vliv na výběr problémů, jež je třeba prostudovat, ani na formulaci definitivních řešení. Díky tomuto závaznému vymezení (které naprosto neznámá rozkol) přistoupila sociologie mnohem směleji ke studiu praxe a některých důležitých teoretických otázek, až dosud odsouvaných na druhé místo. 4. Důkladný rozbor otázek pronikajících do samé podstaty naší socialistické skutečnosti, jako je otázka byrokracie nebo otázka role a funkce politiky v socialistické společnosti, otázka dehumanizace, vztahů mezi lidmi a formami odcizení v rámci socialismu, otázka lidských implikací idejí samosprávy, konfliktů vznikajících během výstavby systému samosprávy, a celá řada jiných problémů.

Přes výsledky, ke kterým částečně a k tomu ještě nedostatečně napomáhaly i výsledky empirických výzkumů, se vykonalo málo pro rozvoj systematického teoretického a metodologického přístupu, který by byl založen na marxistické koncepci dějin. Analýza naší sociologické literatury ukázala, že není dostatek koherentních teoretických rámců pro další rozvoj sociologie. Je to zřejmé i tehdy, když se jedná o rozvoj obecných metodologických principů v sociologii, které přirozeně nemohou automaticky vycházet z dialektického materialismu; o to se u nás po-

⁴ V práci *Předmět opšte sociologije (Předmět obecné sociologie — 1954)* I. Stanojiće jsou paralelně podávány některé antropologické a sociologické koncepce, není však zpozorován rozpor a není podniknut pokus jej překonat.

⁵ Například pokus překonat schematické rozdělení na základnu a nadstavbu pomocí funkcionalistického modelu společenské struktury.

koušejí někteří sociologové, když prohlašují, že stačí aplikovat principy dialektiky na dějiny společnosti.

S jakými problémy jsme se u nás setkávali v oblasti teoretického a materialistického přístupu v sociologii?

1. Projevoval se nedostatkem koherentních teoretických rámců v sociologii. Na jedné straně lze pozorovat pokusy diferencovat všeobecné teoretické principy v jedné koherentní koncepci — avšak tyto teoretické rámce marxistické sociologie dosud nedosáhly své konečné formy. Na druhé straně jsou patrné pokusy přivést sociologickou teorii k definování některých principů historického materialismu; tím se však neřeší problém vytvoření teoretického základu systematizace a výběru problémů sociologie. Přitom je možno pozorovat na jedné straně pokus spojit sociologickou teorii s Marxovou filosofickou antropologií, a na druhé straně pokus přerušit všechna spojení s filosofií marxismu, takže sociologická „teorie“ se proměňuje v množství principů a návodů pro výzkum. Tyto pozice nejsou vzdálené od ukvapeného empirismu, který je koncem konců pozitivistickou orientací a který odsunuje na druhé místo závažné teoretické problémy a soustřeďuje se na konkrétní výzkumy, jež často nemají daleko k roztržštěným mikroproblémům.

Je možno říci, že jedna část jugoslávských sociologů se zabývá převážně teoretickými otázkami sociologie, přičemž se nedotýká konkrétních výzkumů; druhá část sociologů se zabývá výzkumy bez předběžných teoretických příprav a rozborů, které musí nutně předcházet jak výběru problémů, tak i rozpracování výzkumných projektů. V poslední době začínají někteří teoretikové spojoval své teoretické studium s empirickými analýzami. Jsou i takoví empirikové, kteří překračují hranici čistě technických výzkumů a pokoušejí se je správně teoreticky pochopit. Avšak toto sblížení se dosud neprovádí

dosti synchronizovaně, zčásti proto, že u nás jsou teorie a empirické výzkumy rozděleny i institucionálně. (University se zabývají vědeckým bádáním a ústavy empirickými výzkumy.)

2. Teoretické a metodologické principy nejsou koordinovány.⁶ Nejčastěji se vykládají paralelně dva druhy metodologických principů, přičemž se nebere v úvahu, jsou-li navzájem spojeny. Jsou-li spojeny, pak zpravidla vycházejí z principů historického materialismu a dialektické metody a končí v podstatě objasněním principů výzkumného přístupu nebo, ještě častěji, objasněním samotných prostředků a techniky empirického výzkumu. Proto se stává, že ve výzkumu se prvních principů nepoužívá, a ani se jich za těchto okolností nemůže používat. Ostatní principy se hodí jen pro výzkum dílčích mikroproblémů, a i zde nacházejí své uplatnění jen tehdy, neopírají-li se o nějaké obecné teoretické a metodologické principy. Je přirozené, že za takových okolností se může rozvíjet na jedné straně úzce orientovaná empirická sociologie a na druhé straně sociologie spekulativní, aniž je dána možnost jejich sblížení.

Nepředpokládám však, že se tato otázka vztahuje k problému vytvoření teorie středního rozsahu a metodologických zásad na této úrovni, protože se jedná nejen o nalezení středních článků, které budou spojovat všeobecné teoretické a metodologické principy s metodami konkrétních výzkumů. Problém je mnohem hlubší a spočívá ve formulaci obecných teoretických a metodologických principů, na jejichž základě je možno rozpracovat metody i prostředky jak pro výzkum mikroproblémů, tak i pro studium makroproblémů, což marxistická sociologie dosud nedělala. Proto nemohu souhlasit s některými tvrzeními uvedenými v marxistické sociologické literatuře, a to proto, že výzkum marxistické sociologie byl soustředěn na makroúrovni, zatímco západní sociolo-

⁶ Kniha V. Miliće *Sociološki metod (Sociologická metoda)* je pokusem o rozpracování koherentnějšího teoretického a metodologického rámce pro zkoumání problémů sociologických metod. Kniha skutečně potvrzuje myšlenku autora, že „metodologie je oblast, v níž se kterákoliv základní věda nutně střetává s filosofií“ (s. 9), a svou strukturou i zkoumanými problémy se podstatně liší od mnoha známých prací tohoto druhu ve světové sociologické literatuře. Zde se teoretické a metodologické principy stále zkoumají ve vzájemné souvislosti. Autor úspěšně srovnává Marxův teoretický a metodologický přístup s pozitivistickým a extrémním funkcionalistickým přístupem, přičemž poukazuje na

to, že Marx v sociologickém rozboru neodděluje strukturu od dynamického, ani teoretické premisy od empirických analýz. Nicméně nevyřešený zůstává problém formulace metody pro makroanalýzu, jakož i otázka vztahu Marxovy materialistické koncepce dějin obecných i jednotlivých principů a metod sociologických výzkumů. Druhá kniha o problémech metodologie, M. Džurić, *Problém sociološkog metoda (Problémy sociologické metody)*, zkoumá vztah mezi marxistickými a jinými soudobými sociologickými teoriemi z hlediska teoretického a metodologického přístupu, avšak zřejmě neřeší vytyčené problémy.

gie se zabývala výhradně mikroanalýzami. Jsou opodstatněná jen v tom případě, jestliže se jedná o díla Marxe a některých marxistů jeho doby. V tomto smyslu je sociologická analýza obsažená v Marxově *Kapitálu* beze vší pochyby velkým přínosem pro studium společenského systému. Avšak po Marxovi není význačných makroanalýz. Rozvíjejí se hlavně spekulace o společnosti a o společenskoekonomických formacích, které nemohu nazvat makroanalýzami globální struktury. Proto pro jugoslávskou sociologii na nynějším stupni rozvoje je charakteristické to, čím se vyznačuje i západní sociologie — soustředěnost na velké množství mikroproblémů, které nedávají možnost vytvořit si úplnou představu o jugoslávské společnosti.

Proto se domnívám, že v marxistické sociologii (a myslím, že v tomto směru jugoslávská sociologie není výjimkou) je daleko aktuálnější problém formulace principů obecné teorie než „teorie středního rozsahu“ (i když se tyto nevylučují). Řečeno jinými slovy, vyvstává úkol nikoli „operacionalizovat“ obecné principy — což někteří jugoslávští sociologové považují za nejvíce aktuální —, ale především určit koherentní systém obecných teoretických a metodologických principů jako teoretický přístup, který dává marxistické sociologii zvláštní zabarvení.

V tomto směru se jugoslávská sociologie nachází na polovině cesty. Je možno říci, že v naší sociologii došlo k polarizaci teoretických přístupů, což přispělo k dynamičtějšímu rozvoji teoretických pozic. Charakteristické je to, že u nás se rozdílly teoretických koncepcí projevují ve vztahu ke dvěma protikladným sociologickým přístupům. První koncepce může být vystižena následujícími principy historického materialismu při jednostranné interpretaci: 1. Dějiny jsou sledem objektivních událostí, příčin a zdrojů hnací síly, které je koneckonců třeba hledat v ekonomickém rozvoji, a proto je společnost systémem vztahů, do kterých lidé vstupují nezávisle na své vůli a které jsou předurčeny výrobním procesem a materiálními podmínkami života. 2. Způsob výroby a materiálního života podmiňuje všechny du-

chovní život (rozdělení na základnu a nadstavbu). 3. Společnost jako historicky daná společenskoekonomická formace (vzdělání) je jediným objektem studia sociologie. 4. Člověk je „souhrnem společenských vztahů“ a jsa produktem společnosti, může se studovat jen jako „sociální produkt“. 5. Vzhledem k tomu, že se společnost řídí obecnými zákonitostmi, je třeba při výkladu lidských dějin užívat principů dialektického materialismu.⁷

Druhý teoretický systém (který dosud nebyl plně rozvinut) může být vystižen těmito principy: 1. Dějiny lidstva jsou dějinami vědomím obdařených lidí, dějiny jsou výsledkem lidské praxe. Lidská společnost skýtá člověku možnost existence, určuje hranice a formy jak vzájemného působení mezi jednotlivci, tak společenských vztahů, do kterých lidé vstupují v závislosti na historických podmínkách a podmínkách dané společnosti. 2. Lidská praxe je univerzální, cílevědomou činností, kterou člověk zaměřuje na různé objekty — jak v materiální výrobě, tak i v duchovní tvorbě — proto, aby její pomocí vybudoval a správně pochopil svůj svět. na rozdíl od koncepce o předurčení člověka jen materiálními podmínkami a podmínkami ekonomiky „mimo“ lidskou práci; člověk je v průběhu výrobního procesu materiálního i duchovního předurčen úrovní výsledků práce, především ve sféře materiální výroby. Avšak toto předurčení se zařazuje do aktivistické koncepce lidských dějin — jako předurčení praktické činnosti — proti pasivnímu protikladu mezi dehumanizovanou ekonomikou a bezmocným individuem, jehož motivace se v souladu s tímto pojetím vztahují především k instinktům („aby lidé žili, musí předně jíst“). Dějinné předurčení lze tedy vyvozovat nejen z vnějšího světa — z přírody a společnosti —, ale také z člověka samotného, protože jeho cíle a potřeby představují nikoli bezvýznamné elementy lidské činnosti, kterou Marx definuje jako cílevědomou činnost. 3. Z univerzálnosti lidské praxe vyplývá společenská dělba práce, která je základem struktury lidské společnosti. V důsledku různých druhů činností a funkcí se vytvářejí i společen-

⁷ Tato pozice je nejdůsledněji podána v následujících knihách naší sociologické literatury: B. Zicherl, *Istorijski materializam, (Historický materialismus)*; I. Goričar, *Sociologija*; O. Mandić, *Uvod u opću sociologiju (Uvod do obecné sociologie)*; V. Rašković, *Osnovi sociologije (Základy sociologie)*; M. Miljutinović, *Društvena baza i nadgradnja*

(*Společenská základna a nadstavba*), ve sborníku *Základy vědy o společnosti*. Tyto pozice jsou poněkud pružněji rozpracovány v knihách A. Fiamenga *Opća sociologija (Obecná sociologie)* a I. Stanojeviće *Predmet opće sociologije (Předmět obecné sociologie)*.

ské vztahy, společenské produkty a společenské pozice a role jednotlivců, které jsou jen elementy obecnější koncepce — koncepce společenské dělby práce — vycházející ze základů společenských vrstev a z rozdělení na třídy, což je také výsledkem společenské dělby práce. 4. Společnost lze studovat, jen když bereme v úvahu i druhý aspekt lidské skutečnosti — člověka; dva úplné celky — člověk a společnost — jsou dialekticky navzájem spojené ve společenských procesech a vztazích, avšak nemohou být ztotožňovány a zredukovány v jedno pojetí; tudíž nikoli antropologismus v protikladu k sociologismu, ale dialektické chápání vztahů mezi člověkem a společností. 5. Principy výkladů lidských dějin nemohou být získány dedukcí z dialektického materialismu, protože dějiny lidstva jsou procesem, který se kvalitativně liší od jiných procesů, a to tím, že zde i člověk sám je určujícím faktorem společenského rozvoje. Vezme-li v úvahu tento fakt, pak se antropologické principy lidské existence stávají důležitějšími než „dialektika věcí“. (Když totiž lidské dějiny paralizují lidské faktory a zjednodušují lidské vztahy, začíná odcizení člověka a společnosti. Extrémní objektivistický výklad dějin je výsledkem ztotožnění odcizeného stavu člověka s jeho lidskou situací.) 6. Principy výkladu lidských dějin nemohou být hodnotově neutrální, „čistě“ vědecké, protože samotné dějiny jsou projevem aktivity člověka v souladu s různými hodnotami. Avšak pokud hodnoty a cíle mohou být více nebo méně humánní, rozvíjejí se dějiny lidstva po vzestupné linii, a proto i sociologie jako společenská věda musí vytvářet své teoretické principy a kritického ducha studiem humánních (příslušně dehumanizujících) důsledků dějin a rozvoje určité společnosti.⁸

V pojetí podstaty společenské struktury

se tyto dvojí teoretické koncepce do značné míry rozcházejí, což je možno předpokládat i na základě zmíněných rozdílů v principech.

První koncepce předpokládají, že společenská struktura může být schematicky vyjádřena vzájemným vztahem základny a nadstavby, z čehož vyplývají tyto výsledky:

1. V dějinách lidstva lze a priori určovat primární a vedlejší činitele.

2. Lidská činnost vede k výrobnímu procesu a k ekonomické činnosti jiného druhu, které jsou zahrnuty v základně, zatímco všechny ostatní procesy jsou procesy „odrazu“.

3. Nadstavba uplatňuje jenom zpětný vliv na základnu; v důsledku toho lze ekonomiku a kulturu považovat za dvě sféry, z nichž první má prvořadý význam a druhá vedlejší význam.⁹ Jiní autoři se snaží na základě Marxova schématu základny a nadstavby rozpracovat některé metodologické principy, přičemž nezotožňují schéma s obrazem společenské struktury. Tyto principy lze vyjádřit tímto způsobem:

1. Uvedené schéma ukazuje, že lidská praxe je předurčena dějinami lidstva; v celé historii pak hrála materiální výroba nejdůležitější roli (to lze vysvětlit i poměrně nízkou úrovní rozvoje materiální výroby — avšak v soudobé společnosti není tento postulát absolutně platný).

2. Upozorňujeme na to, že v daném historickém okamžiku hrají některé činitele rozhodující úlohu a že je nutno počátku znovu stanovit ty složky, které nám poskytují nejspolehlivější orientaci ve výzkumu (a proto v každém výzkumu je nutno určit úlohu materiálně ekonomických činitelů, to znamená, že je nelze apriori prohlásit za rozhodující v jakékoli situaci).

⁸ S takovouto pozicí se setkáváme v knihách V. Korače *Marx i savremena sociologija* (Marx a soudobá sociologie), R. Supka *Sociologija i socializam* (Sociologie a socialismus), V. Miliča *Sociološki metod* (Sociologická metoda), a v článcích *Ideja otudjenja u savremenoj sociologiji* (Idea odcizení v soudobé sociologii) — Sborník *Socijalizam i humanizam*, M. Popoviće *Predmet sociologije* (Předmět sociologie), P. Vranického *Antropološki elementi materialističkog shvaćenja historije*, (Antropologické elementy materialistického pojetí dějin — Praxis 4, 1967), V. Milanoviće *Predmet obšte nauke o društvu* (Předmět obecné vědy o společnosti) — Sborník *Osnovi nauke o društvu*, Z. Pešićové-Golubovićové *Mesto antropologije u Marzovoj koncepciji historijskog materijalizma*, (Místo antropologie v Marxově koncepci historického materialismu — Praxis 3, 1967).

Avšak při vyjmenování těchto principů, s nimiž se setkáváme v uvedených pracích, nebylo mým cílem stanovit teoretický rámec takové orientace. Můj cíl byl daleko skromnější: systematickým výkladem základních pojmů a pomocí přesnější formulace porovnat tyto dva základní směry, jejichž polarizace se stává stále zřejmější.

⁹ Takového pojetí vztahu základny a nadstavby ovlivňuje jak teorii, tak praxi socialistické společnosti. Na tuto skutečnost poukázali R. Supek v knize *Sociologija i socializam* (Sociologie a socialismus), V. Miliča v článku *Ideja otudjenja u savremenoj sociologiji* (Idea odcizení v soudobé sociologii), Z. P. Golubovićové v článku *Socializam i humanizam* (Socialismus a humanismus — Praxis 3, 1967), V. Korač v interviewu v novinách *Borba* ze dne 24. 9. 1967.

3. Ukazuje na relativní samostatnost různých lidských činností, na rozdíly existující mezi materiálně výrobní činností a duševní tvorbou. Tyto rozdíly však nelze postihnout termínem „práce“ anebo „přivlastnění přírody“ v prvním případě a termínem „odraz“ v případě druhém. Rozdíly je nutno hledat ve specifice rozumových činností, které se jako tvořivé činnosti liší od činností výrobních předmětem práce, potřebami, které uspokojují a funkcemi, které zastávají ve společenském životě.

Takovéto pojetí se odráží i v pojetí samotné funkce sociologie v socialistické společnosti. Varianty různých pojetí funkce sociologie ve společenském životě mohou být formulovány takto:

1. *Ideologizace* sociologie, tj. pojetí, podle něhož sociologie je jen odrazem společenské praxe a jako taková má pouze vysvětlovat a ospravedlňovat společenskou skutečnost socialismu (je však třeba podtrhnout, že v jugoslávské sociologii nikdy neexistovala ideologizace v tom smyslu, že by se programy sociologických výzkumů ztotožňovaly s programy různých ideologických komisí); nutno podotknout, že tzv. „čistá“ empirická sociologie často vystupuje v roli apologie zkoumané činnosti.

2. *Neutrální koncepce* sociologie jako „čisté“ vědy, která nemá žádné jiné úkoly ve vztahu k společenskému životu než poznávat a popisovat. Takovéto chápání sociologie nejen překračuje hranice stranické ideologie, ale také se distancuje od jakéhokoliv účelového zaměření vědy. Část empiriků zastává takovýto názor na funkci sociologie, neboť má za to, že neutrálnost je osvobozuje i od teoretických pozic.

3. *Aktivisticko-kritická koncepce*, která zdůrazňuje kritickou funkci sociologie ve společenském životě a hlásá její začlenění do formulace a řešení základních lidských problémů (takové pojetí se projevuje nejen slovním vyjádřením postulujícím cílevědomé zaměření sociologie, ale i výběrem předmětu a problémů výzkumu).

Lze sotva s určitostí tvrdit, které z těchto pojetí dnes u nás převládá. Všechna existují a mají své stoupence. Různá po-

jetí funkce sociologie tedy nejen existují, ale různým způsobem se i realizují.

Druhá důležitá orientace, která formuje teoretickou náplň našeho sociologického myšlení v posledních letech, je snaha vykrystalizovat marxistickou teorii na základě srovnání marxistické sociologie s hlavními sociologickými teoriemi na Západě. Je třeba zdůraznit, že toto srovnání se provádí nikoli ve smyslu absolutní negace jakéhokoli vědeckého významu teorií stojících mimo marxismus, nýbrž ve smyslu kritické převahy a odhalování těch styčných bodů, jež by byly s to obohatit marxismus, který bezesporu nepočítal se všemi problémy a všemi aspekty společenské činnosti. U nás se v poslední době hodně píše a diskutuje o funkcionalistické teorii, která je — mnohdy nekriticky — používána ve výkladu společenské struktury a někdy je z teoretického hlediska přehodnocována.¹⁰ Přesto existuje názor, že kritická pozice ve vztahu k funkcionalismu je v naší sociologii charakteristická spíše pro sociology—teoretiky. Sociologové zabývající se u nás touto otázkou vycházejí z některých obecných elementů funkcionalismu a marxismu, jako je snaha zkoumat elementy ve vztahu k systému jako celku, a poukazují na značná omezení funkcionalismu a v souvislosti s tím i na nutnost jejich překonání pomocí teorie vytvořené na marxistickém základě (např. organická koncepce založená na funkcionalismu, neschopnost funkcionalismu zkoumat dynamiku společnosti, zredukování analýzy elementů a předurčení jednoho systému na „analýzu“ bez možnosti určení hlavních příčin, nekoordinované analýzy, atd.). Takové porovnání marxistické teorie a soudobých sociologických teorií na Západě je bezesporu vhodnou cestou k překonávání neplodných diskusí o vztahu mezi „buržoazní“ a marxistickou sociologií. To však je jen začátek a zatím nebylo dosaženo významnějších výsledků, které by bylo možno rozvíjet a porovnávat s uvedenými jednostrannými teoriemi. (Zajímavý je názor A. Gouldnera, že nerozvinutý raný marxismus je

¹⁰ O problémech funkcionalismu psali tyto autoři: M. Džurić v knize *Problém sociologického metodu (Problémy sociologické metody)*, kapitola X; V. Milčić, *Sociologický metod (Sociologická metoda)*, kapitola III a XIII; I. Kuvačić v článkách *Marxizam i funkcionalizam (Marxismus a funkcionalismus)* — Sociologija 1, 1965), *Parsonsova teória sociálneho rovnováhy (Parsonsova teorie sociální rovnováhy)* —

Sociologija 4, 1966); M. Pečujlić, *Uvod u sociološke teorije (Uvod do teorie sociologie — Soudobý funkcionalismus, ve sborníku Osnovy nauke o društvu)*. O vztazích mezi marxistickou a funkcionalistickou teorií byla vedena diskuse v říjnu 1967 v rámci vědeckého sympozia o problémech struktury socialistické společnosti (materiály sympozia byly zveřejněny v časopise Sociologija 3–4, 1967).

velmi blízký funkcionalismu, což není neodůvodněné.)

Pokud jde o druhou značně rozvinutou sociologickou teorii na Západě, tzv. psychologický determinismus, nejsou činěny žádné vážné pokusy tuto teorii kriticky prozkoumat. Tím snad lze vysvětlit skutečnost, že v celé řadě empirických výzkumů je patrný silný vliv tohoto přístupu, především při studiu problému malých skupin.

Přesto, jak už jsem zdůraznila, rozvoj sociologického myšlení u nás se v poválečném údobí ubírá i jiným směrem: Jsou rozpracovávány některé zvláštní sociologické teorie v různých oblastech sociologie. Lze říci, že nejživější činnost lze pozorovat právě na úrovni výzkumu některých základních problémů sociologie. Např. výzkumem problémů sociální struktury a stratifikace se zabývá značný počet jugoslávských sociologů.¹¹ V pracích z této oblasti je vidět snaha rozpracovat kategorizaci, která by lépe sloužila k objasnění struktury složité společnosti, zejména socialistické. V této oblasti vznikly i některé podstatnější otázky: co je základem strukturace v socialistické společnosti; jaké jsou zákonitosti strukturálních přeměn v socialistické společnosti; které společenské skupiny jsou nositeli společenských změn; jakým způsobem lze najít spojitost mezi teorií odcizení a problémy sociální struktury. Existuje řada různých odpovědí, které ve své většině stále ještě vycházejí z teoretických předpokladů a nikoliv z empirických výzkumů konkrétních sil a fak-

torů, determinujících strukturu jugoslávské společnosti. A tak práce v této oblasti svědčí o úsilí jugoslávských sociologů rozpracovat adekvátnější modely, a navíc, což je ještě důležitější, kriticky přistupovat ke zkoumání jugoslávské společnosti, jejíž základní společenské vztahy sledují do nejmenších detailů. K výzkumu tohoto druhu nutno zařadit i práce těch sociologů, kteří soustředili svou pozornost na studium modelů organizace soudobé společnosti, přičemž porovnávali dva modely: model byrokratický a model samosprávné organizace.¹² Práce v této oblasti potvrzují nutnost v analýzách všestranněji využívat Marxova složitějšího pojetí byrokracie spíše než pojetí Weberova, tj. aplikovat kritiku byrokracie jako vztahu moci a vlády, a nejen v úzkém smyslu jako administrace a úřednictva. Proto kritika byrokratizmu vychází z předpokladu, že takový typ vlády je zásadním protikladem samosprávné socialistické společnosti, takže tato kritika se snaží ukázat, jaké společenské podmínky ji vyvolávají a na základě jakých předpokladů a za jakých reálných podmínek lze tento typ organizace překonat. Kritický rozbor musí také ukázat disfunkčnost byrokratické organizace v soudobé společnosti, zejména ve společnosti socialistické. Jinými slovy, byl učiněn pokus přehodnotit koncepci byrokratizmu u Marxe a pozic Rózy Luxemburgové i jiných marxistů, jejichž práce znamenaly přínos ke zkoumání tohoto problému na širším základě, než byl základ Weberův. Pozornost zasluhuje i zkoumání různých forem byrokratického typu organizace jak ve

¹¹ O těchto problémech psali: V. Milčić, *Jedan teorijsko-hypotetički okvir za objašnjenje društvene strukture (Teorijski a hypotetički rámeč pro výklad společenské struktury)*, M. Popović, *U čemu je stvarni smisla Marxova shéma o društvenoj osnovi i nagradnji (V čem tkví hlavní smysl Marxova schématu o společenské základně a nadstavbě – Sociološki pregled, 1961)* a *Jedan teorijsko-hypotetički okvir za proučavanje stratifikacione strukture socijalističkog društva (Teorijsko-hypotetički rámeč pro zkoumání stratifikační struktury socialistické společnosti – Sociologija 1–2, 1966)*, M. Pečujlić, *Teorijski okvir za proučavanje klasnih promena u socializmu (Teorijský rámeč pro zkoumání třídních změn za socialismu – Sociologija 1–2, 1966)*, R. Lukić, *Društvene klase i naše savremeno društvo, (Společenské třídy a naše soudobé společnost – Sociologija 1–2, 1966)*; Z. Vidaković, *Prilog teorijskom pristupu istrživanja odnosa između podele rada i klasne strukture u savremenom jugoslovenskom društvu (K otázce teoretického přístupu k vyjádření vztahu mezi rozdělením práce a třídní strukturou v jugoslávské společnosti – tamtéž)*, R. Lukić, *Teorija elite u Pareta i Marxa, (Teorie elity podle Pareta a Marxe – Sociologija 1, 1965)*.

¹² O problémech byrokratizmu psali R. Lukić, *Beleške o birokratiji i technokratiji (O problémech byrokratizmu a technokratii – Sociologija 1–2, 1964)*, L. Tanuš, *O suvislosti jedne odbrane birokratije*

(*O zdůvodnění vybrané byrokracie – Praxis 4–5, 1965*) a *Proletariat a byrokracija v Socializmu a humanismus (II), I. Marinković, Mit o birokratiji (Mýtus o byrokracii – Praxis 4–5, 1965)*.

O problémech samosprávné organizace psali: I. Zupanov, *Tri pristupa samoupravnoj organizaciji (Tři přístupy k samosprávné organizaci – Gledišta 2, 1965)*, I. Goričar, *Radničko samoupravljanje kao društvena institucija (Dělnická samospráva jako společenská instituce – Sociologija 1, 1965)*, A. Flamingo, *Samoupravljanje i socializam (Samospráva a socialismus – tamtéž)*, R. Supek, *Problémy društvenog upravljanja i samoupravljanja u oblasti kulture (Problémy společenského řízení a samosprávy v oblasti kultury – tamtéž)*, R. Pavičević, *Dvije koncepcije o društvenom samoupravljanju (Dvě koncepce společenské samosprávy – tamtéž)*, Z. Milnar, *Sociološki aspekti samoupravljanja u komunizmu (Sociologické aspekty samosprávy v komunismu – Gledišta 2, 1965)*, M. Pašić, *O prirodě byrokratizma u uslovima samoupravljanja (O charakteru byrokratizmu v podmínkách samosprávy – Gledišta 5, 1965)*, Rus Velko, *Problemi vodstva i struktura vlasti u radnim organizacijama (Problémy spravování a struktura moci v pracovních organizacích – Sociologija 4, 1965)* a *Klike u radnim organizacijama (Kliky v pracovních organizacích – Gledišta 8–9, 1966)*.

společnosti jako celku, tak i v pracovních organizacích.

Bezprostředně s tím je spojen i výzkum jiného druhu — výzkum samosprávné organizace. Studium však bylo prozatím omezováno rámcem teoretického zkoumání klasického dědictví a zkušeností sdružení výrobců, nebo rámcem empirických výzkumů fungování samosprávných orgánů v jednotlivých pracovních organizacích. Zajímavý je i pokus zkoumat struktury samosprávných pracovních organizací a rozpracovávat modely samosprávné organizace na této úrovni. V poslední době byly zkoumány i konflikty vznikající v rámci samosprávné organizace. Sociologové však nechávají bez povšimnutí samosprávnou organizaci jako model globální společnosti, výzkum teoretických principů a předpokladů k vytvoření takového modelu; proto se v konkrétních sociologických rozbořech přistupuje k samosprávné organizaci buď jako k politickému modelu nebo jako k modelu ekonomickému, poněvadž teoreticky není úplně rozvinuta koncepce, která by integrovala různé aspekty samosprávné organizace. Nutnost vybudovat takovýto integrální model je o to naléhavější, že se u nás na samosprávné organizace pohlíží jako na „sine qua non“ socialistické společnosti.

Když jsem pojednávala o těchto problémech, nesnažila jsem se dát vyčerpávající informaci o tom, čím se jugoslávští sociologové zabývají; vůbec jsem se nedotkla prací v oblasti politické sociologie, sociologie kultury, sociologie rodiny, sociologie práce, sociologie vesnice a města, ani toho, jaké rozdily v pojetí jednotlivých problémů existují mezi jugoslávskými sociology. Chtěla jsem jen poukázat na některé podle mého názoru důležité tendence.

Ze všeho, co zde bylo řečeno a co představuje jen hrubý nástin proudů jugoslávské sociologie, lze učinit závěr, že existují velmi odlišná pojetí, jejichž výklad je podán v jugoslávské sociologické literatuře. Je však nutno tuto různorodost důkladně rozebrat, neboť pokud jde o formu, neexistují otevřeně protikladná pojetí. Skutečnost, že neexistuje ani veřejná kritika mezi sociology, ani polemika o názorech obhajovaných v knihách a člancích, a dále nedostatek možností časopisu „Sociologija“, který není s to věrně zachytit všechny myšlenky a mínění, vytvářejí mnohdy dojem stagnace, dojem, že v ju-

goslávské sociologii se nic velkého neděje. Avšak i u nás se sociologie — a to lze bezpečně tvrdit — vyvíjela z dětských let poválečného období. (Jedna z velkých slabostí jugoslávské sociologie spočívá v tom, že neexistuje organické spojení mezi sociologií poválečnou a zděděnou, kterou by soudobá jugoslávská sociologie neměla podceňovat.) Existence množství idejí a koncepcí, stále samostatnější orientace ve výběru problémů, kritický přístup jak k dědictví marxismu, tak k vymoženostem sociologie na Západě — to vše jsou skutečnosti potvrzující, že jugoslávská sociologie postupuje vpřed, tím více, vezmeme-li v úvahu mnohaletou tendenci ke kanonizaci a dogmatizaci socialistické myšlenky, které způsobily teoretickou nemohoucnost a neplodnost marxistické sociologie.

Množství idejí a protikladných koncepcí považujeme za přirozenou cestu rozvoje sociologického myšlení u nás. Avšak před jugoslávskou sociologií dnes vyvstává problém systematizace idejí a rozpracování koherentní teoretické koncepce, která by mohla sloužit jako základ pro rozvoj jak teoretické, tak empirické sociologie. To znamená další rozvíjení takových teoretických a metodologických principů, které dávají marxistické sociologii možnost studovat jak makrostruktury, tak i mikroproblemy.

Sociologie v socialistických státech se dnes nemůže rozvíjet mimo základní proudy soudobé sociologie ve světě, uzavírat se v jakémsi kruhu „nedotknutelné vědeckosti“. Vědeckost marxistické sociologie musí být potvrzena a musí se stát dostupnou potvrzení, jako kterákoli jiná vědecká vymoženost.

Proto marxistická sociologie může být potvrzena jako věda jen tehdy, obrátí-li se tvář v tvář soudobé vědě, využívajíc přitom výsledků jiných věd a předkládajíc své výsledky k posouzení světové veřejnosti. Takový požadavek je spojen s rozvojem kritičnosti k vlastním výsledkům, což se v jugoslávské sociologii neprojevovalo vzhledem k rozvoji kritiky „vědeckých názorů“ na výsledky dosažené ve stávající sociologické literatuře. Jugoslávské sociologii však přece jen lze adresovat spravedlivou poznámku, že „výzkumné práce se stále ještě nevymanily z rámce odborných kruhů a nevyšly na veřejnost“. (I. Kuvačič, *O perspektivách rozvoje naší sociologie*, Sociologija 1 — 2/1966, s. 155).

Tím se rozumí skutečnost, že sociologické výzkumy stále ještě nezaujaly své místo ve společnosti, nebyly ve veřejnosti popularizovány a nezískaly veřejného uznání. Je to však jenom vina sociologie? Zčásti zřejmě ano, poněvadž lze položit i tuto otázku: Kolik ze zkoumaných problémů a výsledků odpovídá aktuálním problémům naší společnosti, a pomáhají výzkumné vědecké práce společnosti poznat a pochopit sebe samu? Příčinu je nutno hledat také v nepochopení významu sociologie jako vědy z hlediska společenských cílů, což velkým dílem přispívá k tomu, že se sociologie uzavírá sama v sebe. K tomu nutno dodat, že i snaha sociologie hrát roli kritika stávajícího společenského stavu často přivádí společenské a politické činitele na pozice odporu k sociologii. Na druhé straně jsou to roztříštěnost výzkumných plánů, nedostatečná koordinace mezi výzkumnými ústavy a skupinami, a časté dokazování běžných pravd virtuózní výzkumnou technikou s vynakládáním velkých finančních prostředků, jež rodí nedůvěru ke společenské roli sociologie jako vědy.

Individualismus tak nezbytný pro kaž-

dého samostatně myslícího, tvořivého pracovníka usilujícího o nová řešení a o překonání starých řešení může brzdit rozvoj naší sociologie v její další vývojové etapě, nebude-li počítat se spoluprací a dokonce i se střetáváním názorů. Okolnost, že tyto prvky neexistují, vzbuzuje dojem, že každý jugoslávský sociolog pracuje a píše jen pro sebe, že ho vůbec nezajímá kritické hodnocení ze strany společnosti, ani praktické důsledky, které by jeho pojetí nebo výzkumné výsledky mohly vyvolat ve společnosti, v níž žije.

Proto je kritické přezkoumání výsledků závažným požadavkem, kterému jugoslávská sociologie čelí.

Toto pojednání nemá za cíl splnit tento úkol. Jeho cíl byl daleko skromnější — upozornit na problémy a dilemata, na něž dnes narážíme, a které budou stimulem k hlubšímu zkoumání a zároveň pobídkou k hledání společných styčných bodů a shodných proudů v rozvoji sociologického myšlení v různých socialistických státech. To jsme dosud postrádali ve vztazích mezi jugoslávskými sociology a sociology jiných socialistických států.